

Ярослав Пилипчук

Наддніпрянські кипчаки, Русь та Центрально-Східна Європа

Дана стаття присвячена дослідженню етнімії кипчаків, які переселилися до Угорщини у XIII ст. Дослідник також проаналізував племінну та родову структуру кипчацьких вождівств Нижньої Наддніпряниці.

Ключові слова: кипчаки, Русь, Угорщина, Нижня Наддніпрянина, «не-дикі половці», Центрально-Східна Європа, вождівство, плем'я

Данная статья посвящена изучению этнонимии кыпчаков, которые переселились в Венгрию в XIII ст. Исследователь проанализировал племенную и родовую структуру кыпчакских вожеств Нижнего Поднепровья.

Ключевые слова: кыпчаки, Русь, Венгрия, Нижнее Поднепровье, «не-дикие половцы», Центрально-Восточная Европа, вождество, племя

This article is devoted to the research of ethnonym's Qypchaqian tribes, that moved to Hungary in the XIII century. The researcher analyzed the tribal and clan structure of qypchaqian chiefdoms Lower Dnieper.

Keywords: Qipchaqs, Rus', Hungary, Lower Dnieper region, «the non wild-Polovtsians», Central-Eastern Europe, chiefdom, tribe

Історія кипчаків традиційно є одним з популярних об'єктів дослідження науковців України, Угорщини та Румунії. Зазвичай дослідники розглядають історію відносин кипчаків з Руссю, Візантійською Імперією чи Угорщиною. Деякі статті присвячені етнімії кипчаків у Угорщині. У фокусі даної розвідки перебувають племена Нижньої Наддніпряниці (улаш-огли, бурдж-огли, іт-оба), яких О. Прицак називав «не-дикими половцями». Вони разом з іншими племенами переселились до Угорщини за епохи монгольських завоювань¹. І. Мандокі-Конгур називав з семи племен шість:

¹ Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». — К., 2008. — С. 183–184.

Olás, Csertán, Kór, Borcsol, Iloncsuk та Kőncsög². І. Зімоні міг впевнено ідентифікувати тільки Olás, Csertán, Kór, Borcsol. Він вважав за доцільне вказати у своїй праці тільки ці чотири племені³.

Необхідно здійснити екскурс до історії кипчаків XI ст. На особливу увагу заслуговує історія кипчацьких вождівств на Нижній Наддніпрянщині. Вперше кипчаки були зафіксовані у Північно-Західному Надчорномор'ї у 1071 р., коли атакували торків, які жили поблизу Ростовця та Неятина⁴. У такому випадку, межиріччя Дніпра та Дністра мало бути зайнято кипчаками у 60-ті рр. XI ст. Там невдовзі утворилося вождівство «дунайських кунів». На схід від дунайців знаходились землі так званих «лукоморських половців». Ставка останніх розташовувалась на річці Сутінь (Молочна) у Західному Надазов'ї. Окрім того маємо зазначити, що археологічні дослідження вказують на те, що кам'яні статуї Криму дуже схожі на ті, що були наявні на Нижній Наддніпрянщині⁵.

Стебичі слов'янських літописів відповідають племені ітапа, ісба у ад-Дімашкі, йета (іті) — у ан-Нувайрі, йеті-оба — у Ібн Дукмака, сета (ста) — у Ібн Халдуна, йітоба (іетіоба, атба) — у Абу Хайана, іітаба — у Ахмада ат-Тіні⁶. О. Прицак вважає, що плем'я мало назву іт-огли⁷. Останнє він, поряд з урусоба, улаш-огли та бурджогли, зараховував до «не-диких половців»⁸. Р. Абдуманатов відносив йета (ітогли, стебичі) до власне кипчаків та

² Mándoky Kongur István. A hantós-széki kunok // Székesfehérvár évszázadai—Székesfehérvár, 1972. — 2. Középkor. Веб-публікація з веб-сайту «Terebess Online». Режим доступу <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html>

³ Zimonyi Istvan. History of the Turkic speaking peoples in Europe before Ottomans. Веб-публікація з веб-сайту Uppsala University. Режим доступу. <http://www.Lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi I.P. pdf>

⁴ Kurat A. N. IV—XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri. — Ankara, 1972. — S. 78; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — С. 174; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М., 1950. — С. 191; Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — С. 164.

⁵ Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. — К., 1991. — С. 99–100.

⁶ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — СПб., 1884. — Т. I: Извлечения из сочинений арабских (далі — СМІЗО. — Т. 1). — С. 541; Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI — нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1990. — Вып. 2. — С. 118; Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. Веб-публікація з веб-сайту «Великая Степь и Святая Земля». Режим доступу. <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>; Кумеков Б.Е. Об этнонимии кыпчацкой конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века // Известия АН Республики Казахстан. — № 1. — Алматы, 1993.

⁷ Прицак О. Назв. праця — С. 179–181.

⁸ Там само. — С. 183–184.

нащадків сірів-сейяньо⁹. Серед вождів іт-оба літописці згадували Ітларя, Ак-Куша та Тоглия¹⁰. У слов'янських джерелах під кількома назвами згадано племінний союз етебичів¹¹. О. Пріцак, своєю чергою, вважав, що назва племені була похідною від назви собаки — іт, звідки Ітлар, Іт-Огли, Іт-Оба¹². Проте, на нашу думку, більш ймовірним є походження назви племені від тюркського числівника уеті, яке позначає цифру сім. Етебичі — це союз сіми родів.

За припущенням О. Пріцака, іт-огли у XII ст. кочували на території сучасної Вінницької області у басейнах річок Південний Буг та Кодима та Надчорномор'ї¹³. Приблизно у тому ж регіоні знаходились кочів'я племені дурут (тертробичів). До кінця XII ст. дане плем'я не мало помітного впливу на історію кипчацьких степів, оскільки вперше було згадано тільки у оповіді про похід Ігоря Святославича у слов'янських літописах. Тертробичі згадані як союзники Кончака Отроковича у битві на Каялі¹⁴.

Про вождів дурутів нам відомо до розпуки мало. У слов'янських літописців згадується, що найбільш відомим його правителем був Котян, який запам'ятався участю у галицьких справах першої чверті XIII ст.¹⁵ Котян у 1202 р. брав участь в рейді на Галичину на боці князів з династії Ростиславичів¹⁶.

Можна припустити, що на території Дніпровського Правобережжя тертробичі з'явилися ще пізніше, ніж іт-оба. Саме міграція могла бути причиною давньої ворожнечі між племенами дурут та токсоба, про яку писали ан-Нувайрі та Ібн-Халдун¹⁷. Окрім того, їхніми ворогами мали стати іт-огли. Бегбарс був союзником принца Коломана угорського, у той час як Котян був союзником Данила та Василька Романовичів¹⁸. Вплив дурутів настільки збільшився, що їхнього хана Котяна в хроніці Альберика де Труа Фонтене названо не *regule* або *dominus*, а *rex*¹⁹. Дурути мали витіснити іт-огли з частини колишніх територій, і саме цим може пояснюватись той натиск,

⁹ Абдумананов Р.А. Экспансия кыпчакских племен. Веб-публікація з веб-сайту «Центральноазиатский исторический сервер». Режим доступу. <http://www.kyrgyz.ru/?page=89>

¹⁰ Пріцак О. Назв. праця. — С. 180–181.

¹¹ Там само. — С. 33, 35.

¹² Там само. — С. 180, 185, пос. 22.

¹³ Там само. — С. 181.

¹⁴ Плетнева С.А. Половцы. — М., 1990. — С. 163; Ипатьевская летопись. — С. 641.

¹⁵ Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 169.

¹⁶ Там же. — С. 168.

¹⁷ СМІЗО. — Т. 1. — С. 540–542.

¹⁸ Ипатьевская летопись. — С. 761.

¹⁹ *Albrici monachi Triumfontinum Chronicon* / edidit P. Sheffer-Boichorst-1241 // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores—Hannover*, 1874. — Т. XXIII. — S. 946.

який чинили іт-огли у 90-х рр. XII ст. на Русь²⁰. Район між річками Буг, Дністер та Інгулець мав бути зайнятий дурутами. Іт-огли продовжували контролювати Крим та Нижню Наддніпрянщину.

Про постать Котяня (вар. лат. Cutan, Kuthen) відомо, головним чином, із слов'янських джерел, де він згадувався у зв'язку з політикою Романовичів та Ольговичів. Західні хроністи Рогерій та Альберик де Труа Фонтене згадували тільки про те, що він переселився зі своїми людьми в Угорщину²¹. Інформацію про етнічний склад населення Дашт-і Кипчак можна отримати зі слов'янських та арабських хронік. Ан-Нувайрі вказував, що Котян очолював плем'я дурут²². «Дурутів» арабської хроніки можна ототожнити з «тертробичами» східнослов'янських джерел²³. П. Павлов стверджує, що Георгій Тертерій був родичем Котяня²⁴.

В. Бушаков співставляв дурут з ойконімами Дюрте та Іскі-Дюрте в Насивському кадилиці Карасубазарського каймиканства Кримського ханства. Цей етнічний назва можна також співставити з родом тертоул племені Аргин Середнього Жузу казахів, родом тортул племен Найман та Кірей того ж Середнього Жузу, родами тартулі та турт-оул в узбеків, етноойконімом Дортлар та гідронімом Тертерчай у Азербайджані²⁵. Б. Кумєков вказує на рід торт-кара у казахів Молодшого Жузу та рід торт-уїл у казахів-найманів Середнього Жузу²⁶. В арабських джерелах племена дурут та кунун названі окремо²⁷. Ад-Дімашкі та Ахмад ат-Тіні знали про плем'я кумангу (куманку), але не знали про дурутів. Натомість про дурутів знали Ан-Нувайрі та Ібн Халдун, які не знали про плем'я кумангу²⁸. Кумани не є дурутами. Етнічний

²⁰ Прицак О. Назв. праця. — С. 180–181.

²¹ Albrici monachi Triumfontinum Chronicon. — S. 946; Rogerii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum—Hannover, 1892. — Т. XXIX. — S. 549–550, 553, 556.

²² СМІЗО. — Т. 1. — С. 541.

²³ Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар в VI — первой четверти XV в. — Казань, 2000. — С. 48.

²⁴ Бунтари и авантюристы в средневековна България. — Велико Търново, 2000. Електроний вариант книги на сайті веб-видавництва Liternet. Режим доступу. http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/

²⁵ Бушаков В.А. Тюркская этноикономия Крыма. — М., 1991. — С. 136–137.

²⁶ Кумєков Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века; Кумєков В. XII–XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'Taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında. Веб-публікація з веб-сайту «Ulasli toplulukları kültür araştırma geliştirme ve bilim derneği». Режим доступу <http://www.ulasli.org/sm/index.php?topic=634.0>

²⁷ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541.

²⁸ Маркварт И. Указ. соч.; Кумєков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI —нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1990. — Вып. 2. — С. 124–125; СМІЗО. —Т. 1. — С. 541.

дурт (або дурут) походить від тюркського слова *dört* або *tört*, яке позначає число чотири. Тобто дурути — це чотири роди або плем'я чотирьох родів²⁹.

Значна кількість антропонімів з назвою Котян (Кутен) виявлена поблизу Белграду. В 1241 р. території навколо цього міста належали Другому Болгарському царству. З даних Рогерія нам відомо, що воїни Котяна після загибелі свого ватажка рушили з Пешта до Срему і перетнули Дунай поблизу Сенмартона³⁰. На території Болгарії більша частина цього племені мала залишитися³¹. Візантійські хроніки зафіксували присутність у цій державі династії Тертертидів. Як відомо, у слов'янських хроніках дурути були відомі як тертробичі. М. Баскаков вважав, що етнонім тертробичі похідний від від *tört ugug oba*, то це є плем'я чотирьох родів³². Дурути зафіксовані в Угорщині у етнонімі *Törtel*. Один з вбивць короля Ласло IV Куна мав ім'я *Turtel* (*Turtul*, *Turtule*). Більш пізня форма цього імені *Törtély* (*Törtél*). *Törtél*, на думку І. Баскі, форма похідна від *tört* (*türt*) + *-el* (*-il*). *Törtél* — це плем'я чотирьох слів. Дослідник також припускав іншу етимологію цього етноніму — *tört* або *türt* та *ogul* (тобто плем'я чотирьох синів). П. Голден вказує, що тюркській формі числівника *dört* (чотири) відповідає кипчацьке *tört*. Проте Тертер-оба (Тертробичі) дослідник вважає племенем, окремим від дурут. Він вважає цей етнонім похідним від тюркських *teriter* та *terit*, а не від кипчацького *tört*³³. З Угорщини до Болгарії переселився родич Георгія Тертера Алдімір, якого можна співставити з Олдамуром. Він був одним із ініціаторів повстання кипчаків проти «Корони Святого Іштвана» у 1280 чи 1282 рр. На відміну від інших кочових володарів в Угорщині, він не прийняв християнства в його католицькій формі³⁴.

Щодо територій кочів'їв іт-огли у XI ст. то є інформація, що їхні вожді Асадук та Саук допомогли Олегу Святославичу повернути Чернігово-

²⁹ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». — М., 1985. — С. 79; Golden P.B. *Cumanica IV: The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes* // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. — Vol. IX (1995–1997). — Wiesbaden, 1997. — P. 112.

³⁰ Rogerii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta — S. 557; Paloczi-Horvath A. *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary*. — Budapest, 1989. — P. 50–51.

³¹ Paloczi-Horvath A. *Op. cit.* — P. 51–53.

³² Прицак О. Назв. праця. — С. 46; Баскаков Н.А. Указ. соч. — М., 1985. — С. 79; Baski I. On the ethnic names of the Cumans of Hungary // *Kinship in the Altaic World / Proceedings of the 48th PIAC*. Edited by Elena V. Boikova and Rostislav B. Rybakov. — Wiesbaden, 2006. — P. 51.

³³ Baski I. On the ethnic names of the Cumans of Hungary. — P. 50–51; Golden P.B. *Cumanica IV: The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes*. — P. 112, 119.

³⁴ Павлов П. *Op. cit.*; *Chronicon Dubnicense: Cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum* // *Historiae Hungaricae fontes domestici*. — Pars prima. — Scriptores; 3. *Quinque-Ecclesiis*, 1884. — S. 106; *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni*. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. — Pars Prima — Vindobonae, MDCCLXVI (1766). — S. 188.

Сіверське князівство. Останній привів на Сіверщину війська Белкетегіна (Більге-тегін, це титул, а не власне ім'я)³⁵. У «Повчанні Володимира Мономаха» згадано про «Ітлареву чадь», тобто плем'я іт-оба (іт-огли) за Голтавом, тобто за містом Лтава, поблизу сучасної Полтави³⁶. У такому випадку в XI ст. це плем'я мало кочувати на Дніпровському Лівобережжі поблизу кордонів Русі, де пізніше, у XII ст. кочувало плем'я бурдж-огли³⁷. Бурдж-огли мали витіснити іт-огли з попередніх кочів'їв.

О. Прицак вважав, що саме етебичи (іт-огли) прийняли участь у походах проти династії Всеслава Полоцького у 1077 та 1083 р. Також вони воювали проти Бориса Вячеславича у 1078 та 1095–1096 рр. Цікаво, що у 1078 р. на боці Олега Святославича воювали війська Белкетегіна, Асадука та Саука. Володимир Мономах у битві на річці Десні полонив Асадука та Саука, а під Новгородом-Сіверським переміг Белкетегіна³⁸. У 1093 р. Тугоркан здобув перемогу над Святополком на річці Стугні. Великий князь з-під Торчеська був вимушений тікати до Трипілля. Кипчаки обложили Торчеськ і тримали його в облозі на протязі чотирьох тижнів. Частина військ Тугоркана підійшла до Києва і перебувала між містом та Вишгородом на річці Жиліні. Після здобуття Торчеська кипчаки повернули з полоном до степів³⁹. Київський князь був змушений у 1094 р. укласти мир та одружитися на доньці Тугоркана⁴⁰. Того ж року Олег з найманцями-кипчаками підійшов до Чернігова і вимусив Володимира Мономаха відступити до Переяслава⁴¹. Тугоркан разом із Боняком брав участь у битві з печенігами під Левуніоном у 1091 р.⁴² Остання згадка про Тугоркана датується 1096 р., коли під час облоги кипчаками Переяслава контрудар Володимира Мономаха призвів до смерті Тугоркана⁴³.

Джерела не вказують на племінну належність Тугоркана-Тогортака, але його діяльність поширювалась на території кочів'я племені етебичів, тобто іт-оба. Володіння іт-оба знаходились найближче до Києва. Вождівство «лукоморців» не було знищене внаслідок походів русів тільки тому, що руси

³⁵ Прицак О. Назв. праця. — С. 33.

³⁶ Там само. — С. 34.

³⁷ Там само. — С. 182–183.

³⁸ Там само. — С. 33.

³⁹ Прицак О. Назв. праця. — С. 36; Kurat A.N. Op. cit. — S. 80; Ипатьевская летопись. — С. 209–215; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 218–225; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 18, 202.

⁴⁰ Прицак О. Назв. праця. — С. 37; Kurat A.N. Op. cit. — S. 80; Ипатьевская летопись. — С. 216; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 226.

⁴¹ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку — С. 226; Ипатьевская летопись. — С. 216.

⁴² Прицак О. Назв. праця. — С. 35–36, 244; Kurat A.N. Op. cit. — S. 79–80.

⁴³ Прицак О. Назв. праця. — С. 37; Kurat A.N. Op. cit. — S. 80–81; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 231–232; Ипатьевская летопись. — С. 219–229.

не доходили до чорноморського узбережжя Криму. У нащадків Урусоби, зокрема, у Кобяка Карлієвича був час, щоб відновити сили. Батько Кобяка Карили мав мирно кочувати у надазовських степах і лише міг найматися на службу до русів та візантіїців. Однак вже його син Кобяк у 1174 р. та 1180 р. здійснив походи на Русь⁴⁴. Під час походу 1180 р. загинули Козл Сотанович та Ельтут Шаруканія. В полон потрапили Бякоба, Кунячок, Чюгай⁴⁵. Після цього вождівство лукоморців очолювалося Колдечі та Кобаном з клану урусоба⁴⁶. Разом з тим необхідно відзначити події 1172 р., коли кипчаки здійснили напад на Київське князівство. Вони здобули Полонний та Семоць, але на зворотньому шляху були переможені берендеями⁴⁷.

У вождівстві лукоморців існувало кілька родів, які претендували на домінування. Навіть під час опису подій 1103 р. ми зустрічаємо вказівку на те, що лукоморці були далеко не монолітним формуванням⁴⁸. Внаслідок поразки Кобяка від русів на перший план вийшов хан Кобан (Кобан Урусобич), який брав участь у війні болгар з угорцями в 1202 р.⁴⁹ Після поразки 1193 р. лукоморці вже самостійно не воювали проти Русі⁵⁰.

Вождь Тогли (іт-огли, швидше етнонім, ніж ім'я) напав на Русь взимку 1190 р. разом із Акушем та Кундивдієм⁵¹. О. Прицак вбачав в іменах Ітлар та Ітогли (Тоглий) етнонім, який позначав плем'я іт-оба (іт-огли, іт-лар)⁵². У 1191 р. Ігор Святославич вирішив здійснити похід на кипчаків, але цей захід радше був схожий на набіг, оскільки війська підійшли до річки Оскол і, коли руси дізналися про те, що кипчаки готові дати відсіч, відступили⁵³. Щодо «лукоморців», то у 1192 р. руси готувались до походу проти них, але не здійснили його, оскільки Рюрик просто підкупив кипчаків, і вони видали бунтівного Кундудвія⁵⁴. У 1193 р. вожді лукоморців атакували Русь у районі Поросся⁵⁵.

Перша поява кипчаків у Криму може бути датована останньою чвертю XI ст. Нам відомо, що псевдо-Роман Діоген перед тим, як зробити спробу

⁴⁴ Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 158; Ипатьевская летопись. — С. 568, 618–623.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. — С. 623.

⁴⁶ Там же. — С. 671–673.

⁴⁷ Там же. — С. 555–557.

⁴⁸ Прицак О. Назв. праця. — С. 40; Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 56; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 277–279; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 19, 203; Ипатьевская летопись. — С. 252–256.

⁴⁹ Zimonji I. Op. cit.; Павлов П. Op. cit.

⁵⁰ Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 150–151; Ипатьевская летопись. — С. 675–677.

⁵¹ Прицак О. Назв. праця. — С. 180–181; Ипатьевская летопись. — С. 671–673.

⁵² Прицак О. Назв. праця. — С. 180.

⁵³ Ипатьевская летопись. — С. 673.

⁵⁴ Там же. — С. 673–675.

⁵⁵ Прицак О. Назв. праця. — С. 180–181; Ипатьевская летопись. — С. 675–677.

узурпувати владу, перебував у Криму поблизу Херсонеса⁵⁶. Для реалізації своєї мети, самозванець мав домовитися з кипчацькими вождями. Як відомо з хроніки Анни Комнін, допомогу йому надали кипчацькі ватажки⁵⁷. Дослідники приписують кипчакам зруйнування Мангупа та спустошення околиць Херсонеса у XI ст.⁵⁸ Саме в цьому регіоні, оскільки шлях через надчорноморські землі був закритий печенігами, греки могли найняти Маніака та Тогортака (Боняка та Тугоркана)⁵⁹. Для кипчаків була характерна активна взаємодія з правителями кримських міст. Згідно зі свідченнями Ібн Бібі, можна стверджувати про союз між правителями Судака та кипчацькими ватажками. Ібн ал-Асір навіть називав Судак кипчацьким містом⁶⁰. Однак Судак був кипчацьким тільки у значенні головного порту, через який надходили товари з Дашт-і Кипчак. Пагорб Таткара у «Збірнику Літописів» може відповідати ставці якогось кипчацького вождя⁶¹. Цікаво, що одним із кліриків Судака був Іоанн Таткара⁶². У Східному Криму кипчаки з'явилися пізніше, ніж у інших регіонах півострова — у XII ст.⁶³ Поява кочівників у цьому регіоні могла бути зумовлена поразками, яких зазнав Урусоба та його родичі на наддніпрянських просторах. Поразка 1103 р. на ріці Сутінь мала зумовити масовий відтік кочового населення від Дніпровської Луки до Криму⁶⁴. Нова хвиля кипчацьких мігрантів мала прибути на півострів після того, як «не-дикі половці» в черговий раз зазнали поразки від Рюриковичів.

⁵⁶ Анна Комнина. Алексиада / Пер., вступит. стаття, комм. Любарского Я.Н. — М., 1965. — Кн. 10, § 2.

⁵⁷ Анна Комнина. Алексиада. — Кн. 10, § 2–4.

⁵⁸ Айбабин А.И. Города и степи Крыма в XIII–XV вв. по археологическим свидетельствам // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2003. — Вып. X. — С. 80.

⁵⁹ Анна Комнина. Алексиада. — Кн. 10, § 2–4.

⁶⁰ СМІЗО. — Т. 1. — С. 26.

⁶¹ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — М.–Л., 1941. — Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. — С. 37; Арсланова А.А. Остались книги от времён былых... — Казань, 2002. — С. 175.

⁶² Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. — Екатеринбург, 2001. — С. 170.

⁶³ Макарова Т.И. Боспор-Корчев. Крым, в X — первой половине XIII века // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003. — С. 70.

⁶⁴ Прицак О. Назв. праця. — С. 40; Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 56; Ипатьевская летопись. — С. 252–256; Kurat A.N. Op. cit. — S. 82; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 277–279; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 19, 203.

Ібн Бібі вказував, що разом із русами та кипчаками у війні проти турків-сельджуків на допомогу Судаку прийшли саксини⁶⁵. Проте, слід критично ставитись до даних турецького джерела. У випадку звернення кипчаків до своїх союзників була необхідна швидка реакція на події. Саксин знаходився досить далеко від театру бойових дій і навряд чи міг надати дієву допомогу. Найбільш оперативно з кипчацьких володарів могли відреагувати хани «лукоморців».

Події, які стосувалися Судака, мали відбутися ще до так званої «татарської смути», тобто ще до 1222–1223 рр. Ймовірно, конфлікт поблизу Судака відбувся у 1220 або 1221 р., коли монголи були ще далеко від Криму⁶⁶. В. Смірнов припускав, що вторгнення мало місце у 1223 р.⁶⁷ А. Якобсон та В. Гордлевський стверджували, що сельджуки взяли в облогу Судак у 1217 р.⁶⁸ В. Миц підтримує їхню гіпотезу. Н. Богданова, К. Жуков, В. Ченцова стверджують, що сельджуки здійснили похід на Судак та Херсон у 1221–1222 рр. В. Василевський стверджував, що ці події навколо Судака трапились у 1227 р.⁶⁹ А. Гьокбель датував події 1221 р.⁷⁰ О. Туран вважав, що вони мали місце вже після січня 1223 р. О. Мавріна зробила висновок, що похід Чупана не міг відбутися раніше 1219 р. і пізніше 1223 р.⁷¹

Відсутність у галицько-волинському літописі будь-яких згадок про події в Криму дозволяє стверджувати, що у боротьбі за Судак не брали участі Романовичі чи Мстислав Удатний. Логічніше виглядає припущення, що це міг бути якийсь із князів Чернігівщини. Р. Бабенко вважає, що це був Мстислав із роду Ольговичів⁷². Спільний виступ союзників проти турків-сельджуків був невдалим. Однак, навряд чи перемога сельджуків була такою переконливою, як це описував Ібн Бібі. Швидше за все, Хусам ад-Дін Чупан переміг русів та кипчаків і після цього змусив мешканців Судака капі-

⁶⁵ Якубовский А.Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей) // Византийский Временник. — М., 1927. — Т. XXV. — С. 53–76.

⁶⁶ Якубовский А.Ю. — Указ. соч.

⁶⁷ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. // Крымские татары: хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. — Симферополь, 2005. — С. 447.

⁶⁸ Мавріна О.С. Сельджуки в Криму (до питання про достовірність свідчень мусульманських авторів) // Східний Світ. — К., 2008. — № 2. — С. 99; Гордлевский В. Государство Сельджукидов в Малой Азии. — М.–Л., 1941. — С. 57.

⁶⁹ Мавріна О.С. Назв. праця. — С. 99.

⁷⁰ Gökbel A. Kipchaks and Kumans // The Turks. — Ankara, 2002. — Vol. 1. — P. 649.

⁷¹ Мавріна О.С. Назв. праця. — С. 99.

⁷² Бабенко Р.В. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над Судаком (1221–1222 рр.) // Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. — Ніжин, 2002. — Вип. 17. — С. 57–61.

тулювати⁷³. Проте, вторгнення сельджуків не минуло безслідно. Свідчення Ібн ал-Асіра вказують на тісний зв'язок Судака з Синопом⁷⁴. Експедиція Хусам ад-Діна до Криму, що трактувалася Ібн Бібі як захист торговельних інтересів, може інтепретуватись як продовження цілеспрямованої експансії на грецькі володіння⁷⁵.

Кочів'я урусобичів можна ототожнити з об'єднанням «лукоморських половців» всередині конфедерації «не-диких половців». Фахр ад-Дін Мубаракшах згадував урус-оба, як урус⁷⁶. Ад-Дімашкі міг їх знати як кипчаків ал-арс⁷⁷. Й. Маркварт називав урус-оба іль-арс⁷⁸. П. Голден пов'язав походження цього роду від хорезмійських найманців ал-арсіба на хозарській службі. На його думку, переселення огузів змусили цих хозарських найманців мігрувати до кордонів Русі⁷⁹. Б. Кумеков вважає, що це плем'я ал-арс (ал-ас)⁸⁰. Логічно припустити, що Урусобичі — це клан, який отримав свою назву по імені вождя Урусоби⁸¹. Оскільки етебичі кочували на просторах правобережних придніпровських степів, то урусоба могли складати одне з крил вождівства іт-огли, у якому мали відігравати не останню роль. Отже, можна припустити, що Урусоба міг належати до одного з правлячих кланів іт-оба (іт-огли).

Одним із найбільш відомих кипчацьких племен у надчорноморських степах було плем'я бурдж-огли⁸². Ібн Халдун знав його під назвою бурдж-огла⁸³. Етнонім бурдж-огли згадується як рід берш (берч) у племені алчін Молодшого Жузу та рід борчі (борши) племені аргин Середнього жузу Казахів. У Грузії існувало місто Борчало (Марнеулі). У Ірані згадуються Бур-

⁷³ Якубовский А.Ю. Указ. соч.; Kurat A.N. Op. cit. — S. 89–90.

⁷⁴ СМІЗО. — Т. 1. — С. 26.

⁷⁵ Якубовский А.Ю. Указ. соч.

⁷⁶ Golden P.V. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the MiddleEast. — Wiesbaden, 1992. — P. 230, 278–279.

⁷⁷ Маркварт И. Указ. соч.

⁷⁸ Маркварт И. Указ. соч.

⁷⁹ Golden P.V. Cumanica III: Urusoba // Aspects of Altaic Civilization. — Bloomington, 1990. — Vol. III (Uralic and Altaic Series. Vol. 145.). — P. 33–46.

⁸⁰ Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI — нач. XIII вв. по арабским источникам — С. 122.

⁸¹ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку — С. 277–279; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 19, 203; Ипатьевская летопись. — С. 252–256.

⁸² СМІЗО. — Т. 1. — С. 541; Маркварт И. Указ. соч.; Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI — нач. XIII вв. по арабским источникам. — С. 119.

⁸³ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541.

чалу та Борджлу⁸⁴. Азербайджанське плем'я теркавюн має й іншу назву — Борчало⁸⁵.

Перша згадка про бурдж-огли датована 1111 р.⁸⁶ Наступний раз вони згадувалися лише у 1162 р. Їхнім вождем у той час був Беглюк (Белюк), який одружив свою доньку на князі Ростиславі⁸⁷. У 1165 р. на Росі Василько Ярополчич переміг кипчаків, які належали не до лівобережних, а до правобережних кипчаків⁸⁸. Вони ж мали здійснити похід на Рось у 1154 р. та на Юр'їв у 1159 р. У битві загинув воєвода Вібор, проте «Чорні Клобуки» таки перемогли кипчаків та взяли у полон двох синів Сатмаза⁸⁹. Того року бурдж-огли були зайняті кампанією на лівому березі й здійснили набіг 23 липня 1159 р. Вони воювали поблизу Носова (Носівки) та річки Альта. Кипчаки здобули села Котельницю та Шеломницю. Олег Святославич, організувавши похід у відповідь, переміг їх і вбив їхнього вождя Сандуза⁹⁰.

У 1167 р. або 1168 р. Ярослав Всеволодович напав на кочів'я Беглюка, і з того часу почались активні походи бурдж-огли на Русь. У цьому поході князь взяв у полон жінку та дітей Беглюка, а інший Ольгович Олег зробив те ж саме з близькими Гзи Бурновича⁹¹. Формальною причиною цього походу було те, що кипчаки почали заважати торгівлі Русі з Візантією. Початок конфлікту за панування над торговим шляхом датований 1166 р. або 1167 р. Олег Святославич переміг якогось Боняка, а Шварно був оточений біля Переяславля та потрапив до полону⁹².

Кипчаки у 1169 чи у 1171–1172 рр. організували похід і рушили на Русь двома частинами. Перша зупинилась у міста Песочна, а інша поблизу Корсуня. Двоє воєвод русів перемогли кипчаків у двох битвах. Під час цієї кампанії кипчаки зіткнулись з торками та берендеями. Кипчаків, які повертались з полоном, атакували «Чорні Клобуки» воєводи Владислава поблизу річки Південний Буг і завдали їм відчутної поразки⁹³. За свідченнями літописців, кипчаків на зворотньому шляху атакували Гліб та Михалко Юрієвич, які очолювали відділи берендеїв. Спочатку була знищена ворожа сторожа, а основні сили ворога були нездатні відреагувати на раптовий набіг і після

⁸⁴ Бушаков В.А. Указ. соч. — С. 133–134.

⁸⁵ Бушаков В.А. Указ. соч. — С. 137.

⁸⁶ Прицак О. Назв. праця. — С. 182.

⁸⁷ Прицак О. Назв. праця. — С. 182; Ипатьевская летопись. — С. 521–522.

⁸⁸ Ипатьевская летопись. — С. 525.

⁸⁹ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 345; Ипатьевская летопись. — С. 479, 504–509, 517–521.

⁹⁰ Ипатьевская летопись. — С. 505.

⁹¹ Ипатьевская летопись. — С. 532; Прицак О. Назв. праця. — С. 182.

⁹² Ипатьевская летопись. — С. 526–527.

⁹³ Kurat A.N. Op. cit. — S. 85; Gökbel A. Op. cit. — P. 649; Ипатьевская летопись. — С. 562–564; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 362–363.

нетривалого опору були вимушені рятуватися втечею. Полонених було визволено⁹⁴.

У 1170 р. руси здійснили похід проти бурдж-огли і вийшли на береги річки Самари і дійшли до ставки кипчаків у «Чорному Лісі». Частина кипчаків вирвалася з оточення і врятувалася втечею до річки Оскола⁹⁵. У 1177 р. кипчаки в союзі з князем Юрієм здійснили похід на Київ і здобули шість міст берендеїв. У той же час Святослав здійснив похід проти Ростиславичів і здобув Торчеськ⁹⁶. Наступний похід русів відбувся в 1183 р., коли руси атакували «лукоморців». Кипчаки у той час створили коаліційне військо, в яке входили, окрім самих іт-огли та урус-оба, ще й бурдж-огли та Колобичі⁹⁷. Крім того, до них мали приєднатися улашевичі, які через два роки виступали союзниками бурдж-огли та Кончака під час битви на річці Каялі.

У 1185 р. бурдж-огли разом із Кончаком та іншими кипчацькими вождями воювали проти сіверських князів. Після поразки Ігоря Святослава війська Гзи пограбували поселення на Сеймі, які знаходились поблизу Путивля⁹⁸. За припущенням С. Плетнєвої, Ігор Святославич помстився Гзі, здійснивши проти нього два походи. Проте це не зупинило набіги кипчаків, які в 1193 р. атакували Переяславщину⁹⁹. Тільки після цього бурдж-огли припинили набіги на Русь і знайшли новий об'єкт для нападів. Один з ханів бурдж-огли уклав союз з болгарським царем і одружив на ньому свою доньку¹⁰⁰. Згадка угорського джерела про Губана (Кобана Урусобича) є непрямым доказом того, що Карпато-Дунайський регіон цікавив і Урусобичів¹⁰¹.

О. Прицак вказував на належність бурдж-огли до так званих «не-диких половців»¹⁰². У слов'янських літописах вони були відомі під назвами бурчевичів або бурновичів. Угорці знали бурдж-огли як племя Борчол, яке кочувало поряд з племенем кор¹⁰³. Під 1266 та 1288 був згаданий «*Keuran, Dominus de Cumanis de genere Borcho*»¹⁰⁴.

⁹⁴ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 358–361; Ипатьевская летопись. — С. 558–559.

⁹⁵ Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 154; Kurat A.N. Op. cit. — S. 85; Ипатьевская летопись. — С. 538–541.

⁹⁶ Ипатьевская летопись. — С. 603–605.

⁹⁷ Ипатьевская летопись. — С. 632; Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 147.

⁹⁸ Ипатьевская летопись. — С. 646; Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 165.

⁹⁹ Ипатьевская летопись. — С. 675–679; Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 148–150.

¹⁰⁰ Павлов П. Op. cit.

¹⁰¹ Павлов П. Op. cit.; Zimonyi Istvan. Op. cit.

¹⁰² Прицак О. Назв. праця. — С. 181–182.

¹⁰³ Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. — Cluj-Napoca, 2003. — S. 323, Map.

¹⁰⁴ Mándoky Kongur István. A hantós-széki kunok.

Серед племен, які мігрували до Угорщини, ще можна назвати олаш та кор. Ці етноніми достатньо складно дешифрувати. Логічно співставити плем'я олаш з одним із племен наддніпрянського племінного союзу — улаш-огли¹⁰⁵. Угорські документи згадували про Деметрія з племені улаш. Етнонім олаш (улаш) можна співставити з літописними улашевичами¹⁰⁶. Їх володіння знаходились між річками Кереш та Тиса, у комітатах Heves-Újvar та Külső-Szolnok. Пізніше ця територія увійшла до складу Kolbaz-szék. Тепер це територія Надькуншага. У інших регіонах Угорщини були села, названі Olas. Під 1328 р. згадано про «Demetrius ... Iudex Cumanorum de genere Olass». У 1344 р. в угорських військах служив «capitaneus Comanorum generacionis Olas...». В турецьких документах улаш-огли згадані як улашли¹⁰⁷. Улаш називалось село під Анкарою. Улаш був одним з кланів у складі байандурів («берендеїв»)¹⁰⁸.

Анджу-огли (анджігали), згаданні в доробку Ібн Дукмака, були відомі як андж-огли у Ан-Нувайрі¹⁰⁹. У одній з своїх ранніх куманологічних робіт О. Прицак співставив улаш-огли з Unaj-ogli (андж-огли) арабських джерел. Варто зазначити, що написання цього етноніму у арабській графіці робило його схожим на андж-огли. Варто було поставити одну зайву крапку над літерою, як Ulaj-ogli перетворювалось на Unaj-ogli. Пізніше український дослідник дійшов висновку, що етнонім улаш-огли походить від тюркського *ülüş* (*ülüş*) — доля, частина¹¹⁰. Б. Кумеков відносить андж-огли до племен західної частини Дашт-і Кипчак. Він співставляє цей етнонім з родом канджігали Молодшого Жузу казахів¹¹¹. Дослідник підтримав гіпотезу, яка була висловлена М. Арістовим, С. Аманжоловим та Т. Жданко¹¹².

¹⁰⁵ Прицак О. Назв. праця. — С. 183–184.

¹⁰⁶ *Mándoky Kongur István*. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai // *Jász-kunság* — XXII. — Szolnok, 1976. — 1–2. Веб-публікація з веб-сайту «Terebess Online». Режим доступу <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html>

¹⁰⁷ *Mándoky Kongur István*. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai.

¹⁰⁸ *Mándoky Kongur István*. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai; *Baski I*. Op. cit. — P. 46–47.

¹⁰⁹ *Маркварт И.* Указ. соч.; СМІЗО. — Т. 1. — С. 541; *Кумеков Б.Е.* Об этническом составе кыпчаков XI — нач. XIII вв. по арабским источникам. — С. 120; *Pritsak O.* Non-Wild Polovtsians // *To Honor Roman Jakobson*. Vol. II. The Hague–Paris, 1967. — P. 1623.

¹¹⁰ *Pritsak O.* Non-Wild Polovtsians // *To Honor Roman Jakobson*. Vol. II. The Hague–Paris, 1967. — P. 1623; *Прицак О.* Назв. праця. — С. 186, прим. 41; *Бушаков В.А.* Указ. соч. — С. 131.

¹¹¹ *Кумеков Б.Е.* Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века; *Kumekov B.* XII–XIII. *Asrın Başında Batı Deşt-i Kırçak* Taki Kırçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında.

¹¹² *Кумеков Б.Е.* Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века; *Kumekov B.* XII–XIII. *Asrın Başında Batı Deşt-i Kırçak* Taki Kırçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında.

Також необхідно ідентифікувати племена, що не входили до складу «не-диких половців», але згадувались у угорських документах. Одним з таких племен було кор або кол. Карабарогли, чи калабаали арабських хронік, на думку Б. Кумекова, логічніше ототожнити з племенем колобичів¹¹³. І. Мандокі-Конгур вказував, що плем'я кор мало ще назву кол¹¹⁴. Колобичі згадувались галицько-волинським літописцем¹¹⁵. Ібн Халдун згадував про плем'я калабаали, а Ан-Нувайрі використовував найменування карабарогли¹¹⁶. Б. Кумеков вважає за доцільне ідентифікувати етнонім, згаданий у арабських хроніках, як кулаба-огли¹¹⁷. І. Баскі пов'язує етнонім ког з уйгурським qoqig або qoqur (нікчемний), а кол з загальнотюркським qul (раб). При цьому дослідник вказує, що ці співставлення є гіпотетичними¹¹⁸.

У літописах згадувалось плем'я ельтукове. Вперше, це плем'я згадано під 1146 р. галицько-волинським літописцем¹¹⁹. Можливо, його назва, подібно Урусобичам, походить від імені якогось кочового вождя. Нам відомий Ельтут (брат Кончака)¹²⁰. В. Бушаков співставляє етнонім ельтукове з ойконімом Єльток у Криму та родом ільток Середнього Жуза казахів¹²¹. Етнонім ельтукове достатньо пізно згадувався у літописах.

В угорських джерелах згадано плем'я Ілончук (Ілунчук). П. Голден співставляє його з племенем андж-огли у арабських джерелах¹²². І. Баскі вважає, що етнонім ілончук можливо пов'язати з кипчацькими Ілан та Ілонсі. Степи навколо села Вугас називали illanc-puszta, а саме село Illancs-falu. У Татарстані зафіксоване село Yılançik(ovo). В Башкортостані є село Yılanlı. Місцевість Žılanšik знаходиться у Казахстані. У Казахстані також зафіксована річка Zılan. Одне з башкирських племен мало назву Yılan¹²³. Ілонсук логічно співставити саме з цим племенем.

В. Бушаков співставляє етнонім Köncsög із іменем кипчацького вождя Кончака. В Угорщині є також місцевість Köncsög. Ойконіми Байкончек та Кунчак зафіксовані на півночі Башкирії. У Буджаці є гідронім Кончак.

¹¹³ Кумеков Б.Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // История татар. — Казань, 2006. — Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. — С. 481.

¹¹⁴ Mándoky Kongur István. A hantós-széki kunok.

¹¹⁵ Ипатьевская летопись. — С. 632.

¹¹⁶ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541.

¹¹⁷ Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI — нач. XIII вв. по арабским источникам. — С. 120; Кумеков Б.Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав. — С. 481.

¹¹⁸ Baski I. On the ethnic names of the Cumans of Hungary. — P. 46.

¹¹⁹ Ипатьевская летопись. — С. 339.

¹²⁰ Там же. — С. 623.

¹²¹ Бушаков В.А. Указ. соч. — С. 138.

¹²² Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. — P. 278–279.

¹²³ Кузеев П.Г. Происхождение башкирского народа. — М., 1974. — С. 362; Baski I. Op. cit. — P. 45–46.

Ойконім Кунджак-Каракісек зафіксований у Самаркандській області Узбекистану¹²⁴. Що стосується угорських етнонімів Köncsög та Kuncheg, то їх можна співставити безпосередньо з племенем кунун¹²⁵. І. Баскі вважає близькою до форми Köncsög етнонім Küncheg. Ім'я Кумчег мав вождь клана племені чертан. Клан Кунчег згадувався як клан короля Ласло IV, більш відомого як Ласло Кун. Одне з поселень в Угорщині мало назву Kenschekzallasa (поселення Кенчека)¹²⁶. В Угорщині також згадувався подвійний етнонім кун-барач¹²⁷.

Локалізація володінь племені чертан поки що не з'ясована. Ібн Халдун згадував про плем'я «джерсан». Ан-Нувайрі знав його як «джужнан». Ібн Дукмак називав це плем'я «джортан»¹²⁸. Б. Кумеків називає інші форми. Для Ан-Нувайрі — «джзіан», для Ібн Халдуна — «джарсан» та для Ібн Дукмака — «джуртан». У науковій літературі зустрічаються ще форми «джужнан», «джерсан», «джезжан», «джерсак»¹²⁹. Фахр ад-Дін Мубаракшах та Ад-Дімашкі знали його, як плем'я «Ozur-Şortan». Б. Кумеків стверджує, що цим етнонімам відповідає плем'я «джортан (щортан)»¹³⁰. Існували ще форми «чуртан» та «шортан». Б. Кумеків вважає це плем'я куманським¹³¹. Для більшості сучасних угорських вчених (А. Палочі-Хорват, І. Зімоні) характерна форма «чертан». П. Голден вважав ймовірними формами «Chortan» та «Chertan»¹³².

Щодо розселення «csertan» в Угорщині, то Ф. Хорват локалізує їхні кочів'я поблизу Пешта та Калоча, вони займали найбільшу територію і простягалися від Калоча до Сегеда, а також розташовувались між містами Кечкемет, Халаш та Ченгеле¹³³. Таким чином, важливим орієнтиром для локалізації їхніх володінь є річки Дунай та Тиса. З цього племені походив

¹²⁴ Бушаков В.А. Указ. соч. — С. 139.

¹²⁵ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541.

¹²⁶ Baski I. Op.cit. — P. 53.

¹²⁷ Бушаков В.А. Указ. соч. — С. 138.

¹²⁸ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541; Маркварт И. Указ. соч.; Golden P.B. Cumanica IV: The Cumano-Qırçaq Clans and Tribes. — P. 112.

¹²⁹ Кумеків Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века.

¹³⁰ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541; Кумеків Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века; Golden P.B. Cumanica IV: The Cumano-Qırçaq Clans and Tribes. — P. 112.

¹³¹ Кумеків Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века; Kumekov B. XII–XIII. Asgın Başında Batı Deşt-i Kırcak'Taki Kırcak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında; Маркварт И. Указ. соч.; Golden P.B. Cumanica IV: The Cumano-Qırçaq Clans and Tribes. — P. 112.

¹³² Zimonyi I. Op. cit.; Paloczi-Horvath A. Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary — Budapest, 1989. — P. 57, Map; Golden P.B. Cumanica IV: The Cumano-Qırçaq Clans and Tribes. — P. 112.

¹³³ Horváth F. A csengelei kunok ura és népe — Budapest, 2001. — Old. 55; Paloczi-Horvath A. Op. cit. — P. 57, Map.

володар кипчаків Сейхан. Його донька Ержебета вийшла заміж за короля Іштвана та народила Ласло IV Куна¹³⁴. Топоніми з етнічним найменуванням «чертан» зафіксовані у Татарстані та Башкортостані. Доплив річки Великий Узень має назву «Çertanla». Татарське поселення під назвою «Çertanla» було відоме у Саратовській області¹³⁵. Логічно припустити, що до монгольського завоювання це плем'я кочувало поблизу Волзької Булгарії. На користь цього свідчить те, що про нього не знали слов'янські літописці, але було зафіксоване арабськими хроністами. Логічно припустити, що володіння цього племені розташовувались на території сучасних Саратовської та Самарської областей Російської Федерації.

Отже, сім племен, згаданих у угорських документах, можна співставити з племенами, відомими з арабських та слов'янських хронік. *Borcsol* — це бурчевичі (бурдж-огли), плем'я яке очолювало ліве крило «не-диких половців». *Olás* — це улашевичі (улаш-огли — плем'я, котре було вассалом бурджогли). *It-ogli* очолювались кланом урус-оба і складали праве крило «не-диких половців». З *it-ogli* можна ототожнити вождівство «лукоморських половців». Інші племена, вказані в угорських документах, не кочували на території Нижньої Наддніпрянщини. *Kór* — це колобичі (кулаба-огли). *Poncsuk* — це плем'я ййлан (елан). *Köncsök* можна ототожнити з племенем кунун. Дурут були сьомим кипчацьким племенем, котре мігрувало до Угорщини. *Csertan* — це плем'я чуртан або шортан.

¹³⁴ *Paloczi-Horvath A.* Pechenegs, Cumans, Iasians. *Steppe Peoples in Medieval Hungary* — P. 52, 77–78.

¹³⁵ *Baski I.* Op. cit. — P. 45.